संस्कृति विद्यालय
डा. एस. राधाकृष्णन मार्ग,
नई दिल्ली।

विषय – सूची

अभ्यास	–	6
संस्कृत वर्णमाला	–	8
संधि	–	10
शब्दरूपाणि	–	21
अभ्यास	–	31
धातुरूपाणि	–	32
अभ्यास (धातुरूपाणि)	–	42
अभ्यास	–	43
उपपदविभक्तीनाम् प्रयोग	–	44
अभ्यास – 1	–	45
उपपदविभक्तीनाम् प्रयोग	–	46
अभ्यास – 2	–	47
प्रत्ययाः तुमुन्, क्त्वा एवं ल्यप्	–	48
अभ्यास	–	49
प्रत्ययाः	–	51
अभ्यास	–	52
शतृ–शानच्	–	53
अपठित अवबोधनम्	–	54
पत्र – लेखनम्	–	58
पठित – अवबोधनम्	–	61

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

2020 – 21
कक्षा-नवम्
विषय संस्कृत

पाठ्यक्रम	:	अपठित गद्यांशः, सरलकथा, वर्णनं वा
रचनात्मक कार्यम्	:	औपचारिकं अथवा अनौपचारिकं पत्रम्
	:	चित्राधारितम् वर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्
अनप्रयुक्त	:	हिंदीभाषायाम् लिखितानां पंचसरल वाक्यानाम् संस्कृत भाषायाय् अनुवादः
व्याकरणम्		(i) संधिकार्यम्

(अ) स्वरसंधिः – दीर्घः, गुणः, वृद्धिः, यण्

(ब) व्यंजनसंधिः – म् स्थाने अनुस्वारः

– णत्वविद्यानम्

– प्रथम– अक्षराणां तृतीय वर्णे परिवर्तनम्

– र् पूर्वस्य रेफस्य लोपः, दीर्घत्वं च

– त् स्थाने ल्

(स) विसर्ग सन्धिः

– विसर्गस्य उत्वं, रत्वं, च

– विसर्गस्थाने स्, श्, ष्

(ii) शब्दरूपाणि

(अ) शब्दाः अजन्ताः– अकारान्ताः (बालक)

इकारान्ताः (कवि)

उकारान्ताः (साधुवत्)

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

ऋकारान्ताः (पितृवत्)

(ब) स्त्रीलिङ्गाः अजन्ताः – आकारान्ताः (रमावत्)

इकारान्ताः (मतिवत्)

ईकारान्ताः (नदीवत्)

ऋकारान्ताः (मातृवत्)

(स) नपुंसकलिङ्गाः अजन्ताः– अकारान्ताः (फलवत्)

अकारान्ताः (मधुवत्)

(द) सर्वनामशब्दाः – इकारान्त, तत्, किम्, वारिवत् (त्रिषु लिंगे) षुअस्मद्, युष्मद्

(iii) धातुरुपाणि – लट्, लृट्, लङ्, लोट्, विधिलिंग इति 5 लकारेषु

धातवः – परस्मैपदिनः भ् पठ्, हस्, नम्, गम्, अस्, कृ

आत्मनेपादिनः – सेव्, लभ् (लट्, लृट्, लकारयोः)

(iv) उपपद विभक्तीनां प्रयोगः (अनुच्छेदे, वार्तालापे, लघुकथायां वाक्येषु वा)

द्वितीया	–	अभितः, परितः, उभयतः, समया, प्रति, धिक, बिना
तृतीया	–	सह, विना, अलम्, काणः
चतुर्थी	–	नमः, स्वाहा, स्वस्ति, कुप्
पंचमी	–	बहिः, भी, पूर्वम्, ऋते, अनन्तरम्
षष्ठी	–	अन्तः, उपरि, पुरः, अधः
सप्तमी	–	चतुरः, श्रेणीनिर्धारणम्

(i) शब्दरूपाणि

हलन्तशब्दानाम्–राजन्, भवत्, आत्मन्, विद्वस्, गच्छत्

(ii) संख्यावाचकशब्दानाम् – एक, द्वि, त्रि, चतुर, पञ्चन्

प्रत्ययाः – वाक्येषु प्रयोगः

(i) क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्

उपसर्गाः – (प्र, परा – आदयः)

पठित अवबोधनम्

1 भारतीवसन्तगीतिः

2 स्वर्णकाकः

3 गोदोहनम्

4 कल्पतरुः

5 सूक्तिमौक्तिकम्

6 भ्रान्तो बालः

7 प्रत्यभिज्ञानम्

8 लौहतुला

9 सिकतासेतुः

10 जटायोः शौर्यम्

11 पर्यावरणम्

12 वाङ्मनः प्राणस्वरुपम्

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यास – 1

1. संस्कृतभाषायाम् अनुवादं क्रियताम् –

1. तरूण और वरूण नीचे बैठो।

   ....

2. अंकिता और शेव्या को स्वच्छ जल पीना चाहिए।

   ....

3. तुम दोनों भोजन करो।

   ....

4. हम सबको अभी पढ़ना चाहिए।

   ....

5. अनेक छात्र चित्र देखेंगे।

   ....

6. तुम दोनों को ज़ोर से नहीं बोलना चाहिए।

   ....

7. तुम ये दो पुस्तकें ले जाओ।

   ....

8. मैंने पाठ याद नहीं किया।

   ....

9. तुम सबको तेज़ दौड़ना चाहिए।

   ....

10. वह आज मेरे घर आएगा।

    ....

11. दो बालिकाएँ नृत्य कर रहीं थीं।

    ....

12. फूलों पर भँवरे मधुर गुञ्जन कर रहे थे।

    ....

13. जंगल में मोर नाच रहे थे।

    ....

14. आज मैं विद्यालय नहीं जाऊंगी।

    ....

15. पेड़ों पर दो पक्षियों के घोंसले थे।

    ....

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

2. प्रदत्तशब्देष उपसर्गम् पृथकं कृत्वा लिखत :–

1. अनुगमन ....
2. अभिमुख ....
3. अतिक्रमण ....
4. कुमार्ग ....
5. पराक्रम ....
6. प्रयत्न ....
7. सपरिवार ....
8. सम्मान ....
9. स्वराज्य ....
10. विज्ञान ....
11. निर्भय ....
12. प्रतिदिन ....
13. दुर्लभ ....
14. चिरकार ....
15. अपशब्द ....
16. आजीवन ....
17. अनुपस्थिति ....
18. अधिकार ....
19. अपयश ....
20. उपसर्ग ....
21. कुपुत्र ....
22. प्रतिकूल ....
23. प्रयत्न ....
24. स्वतंत्र ....
25. तत्पश्चात् ....

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

संस्कृत वर्णमाला

स्वराः त्रिविधाः सन्तिः

(i) ह्रस्व (ii) दीर्घ (iii) प्लुत

(i) ह्रस्व–स्वराः – अ, इ, उ,. ऋ, लृ

(ii) दीर्घ–स्वराः – आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ

(iii) प्लुत स्वतः – ओऽम्

संस्कृतभाषायाम् निम्नलिखितानि व्यंजनानि सन्ति-

कवर्ग – क्, ख्, ग्, घ्, ङ्

चवर्ग – च्, छ्, ज्, झ, ञ्

टवर्ग – ट्, ठ्, ड्, ढ, ण्

तवर्ग – त्, थ्, द्, ध्, न्,

पवर्ग – प्, फ्, ब्, भ्, म्

अन्तस्थाः – य्, र्, ल्, व्,

ऊष्माणाः – श्, ष्, स्, ह

वर्णस्य	स्वराः	व्यंजनानि	अन्तस्थ	ऊष्माणः	उत्पत्तिस्थानम्
कण्ठः	अ, आ	क्, ख्, ग्, घ्	ह	कण्ठ्यः	
तालु	इ, ई	च्, छ, ज्, झ्	य्	श्	तालव्यः
मूर्धा	ऋ, ॠ	ट्, ठ्, ठ्, ढ्,	र्	ष्	मूर्धन्यः
दन्ताः	लृ	त्, थ्, द्, ध्,	ल्	स्	दन्त्यः
ओष्ठौ	उ, ऊ	प्, फ्, ब्, भ्			ओष्ठ्यः

कण्ठ ताल	ए, ऐ		कण्ठतालव्यः
कण्ठ–औष्ठौ	ओ, औ		कण्ठोष्ठ्य
दंत–ओष्ठौ		व्	दन्तोष्ठ्य
नसिका	ङ्, ञ्, ण्, न्, म्		नासिक्यः

संयुक्त व्यंजन
(i) क्ष = क् + ष् + अ
(ii) त्र = त् + र् + अ
(iii) ज्ञ = ज् + ञ् + अ
(iv) श्र = श् + र् + अ

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

संधि

(अ) स्वर–संधिः

स्वरों का वर्गीकरण

ह्रस्व स्वर	दीर्घ स्वर
अ	आ
इ	ई
उ	ऊ
ऋ	ॠ
लृ	....
	ए
	ऐ
	ओ
	औ

जब पूर्व पद के अंत में स्वर हो तथा उत्तर पद के प्रारंभ में भी स्वर हो, तब स्वर संधि होते है।

जैसेः–

देव + आलय

द्+ए+व्+अ आ+ल्+अ+य्+अ

आ–आ

देवालय

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(अ) स्वर–संधिः

स्वर–संधि के प्रकार

(i) दीर्घ संधि

(ii) गुण संधि

(iii) वृद्धि संधि

(iv) यण संधि

(i) **दीर्घ–संधि** : समान स्वरों के योग से दीर्घस्वर (आ, ई, ऊ, ॠ) होता है उसे दीर्घ संधि कहते है।

धन	+	अर्थी	=	धनार्थी
देव	+	आलय	=	देवालय
विद्या	+	अर्थी	=	विद्यार्थी
महा	+	आशय	=	महाशय

अभ्यास

(i)	कवि	+	इंद्र	=
(ii)	प्रति	+	ईक्षा	=
(iii)	मही	+	ईश	=
(iv)	लक्ष्मी	+	इंद्रः	=
(v)	गुरु	+	उपदेशः	=
(vi)	लघु	+	ऊर्मिः	=
(vii)	वधू	+	उत्सवः	=
(viii)	भू	+	ऊर्जाः	=
(ix)	पितृ	+	ऋणम्	=

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(ii) **गुण संधि** :

अ/आ	+	इ/ई	=	ए
अ/आ	+	उ/ऊ	=	ओ
अ/आ	+	ऋ/ॠ	=	अर्

नर	+	इन्द्रः	=	नरेंद्रः
परम	+	ईश्वरः	=	परमेश्वरः
यथा	+	इष्टः	=	यथेष्टः
रमा	+	ईशः	=	रमेशः
हित	+	उपदेशः	=	हितोपदेशः
नव	+	ऊढा	=	नवोढा
गंगा	+	उदकम्	=	गंगोदकम्
लता	+	उर्ध्वम्	=	लतोर्ध्वम्
देव	+	ऋषिः	=	देवर्षिः

अभ्यास

(i)	मम	+	एव	=
(ii)	नर	+	ईशः	=
(iii)	लता	+	इव	=
(iv)	महा	+	ईश्वरः	=
(v)	चन्द्र	+	उदयः	=
(vi)	सुयोधन	+	ऊरुः	=
(vii)	यथा	+	उचितम्	=

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(viii)	गंगा	+	ऊर्मि:	=	
(ix)	सप्त	+	ऋषि:	=	
(x)	महा	+	ऋषि:	=	

(iii) **वृद्धि संधि** :

अ/आ + ए/ऐ = ऐ
अ/आ + ओ/औ = औ

तेन	+	एक:	=	तेनैक:
परम	+	ऐश्वर्यम्	=	परमैश्वर्यम्
सदा	+	एव	=	सदैव
महा	+	ऐश्वर्यम्	=	महैश्वर्यम्
जल	+	ओध:	=	जलौद्य:
धर्म	+	औत्सुक्यम्	=	धमौत्सुक्यम्
महा	+	ओद्य:	=	महौद्य:
महा	+	औदार्यम्	=	महौदार्यम्

(iv) **यण् संधि** :

इ/ई	+	=	इ/ई को य्
उ/ऊ	+	=	उ/ऊ को व्
ऋ/ॠ	+	=	ऋ/ॠ को र्

यदि	+	अपि	=	यद्यपि
नदी	+	अद्य	=	नद्यद्य
सु	+	आगतम्	=	स्वागतम्
वधु	+	आदेश:	=	वध्वादेश:
पितृ	+	आदेश:	=	पित्रादेश:

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यास

(i)	प्रति	+	एकम्	=
(ii)	इति	+	आदि	=
(iii)	देवी	+	उवाच	=
(iv)	अनु	+	अयः	=
(v)	मातृ	+	अंश	=

(ब) **व्यंजन - संधि**

व्यंजन संधि के प्रकार

(i) म् को अनुस्वार

(ii) न् को ण्

(iii) प्रथम अक्षर को तृतीय अक्षर

(iv) त् को च्

(v) त् को ल्

(i) म् को अनुस्वार (ं)

म् + स्वराः / व्यंजन

गृहम्	+	अगच्छत	=	गृहं अगच्छत्
वाटिकाम्	+	प्रति	=	वाटिकां प्रति

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यास

(i)	पत्रम् लिखति		=	
(ii)	हरिम् वन्दे		=	
(iii)	रामम्	+	अयनं	=
(iv)	अहम्	+	कार	=
(v)	सम्	+	भव	=
(vi)	सम्	+	गत	=
(vii)	सम्	+	कल्प	=
(viii)	सम्	+	पूर्ण	=
(ix)	सम्	+	तोषः	=
(x)	सम्	+	रक्षक	=

(ii) णत्व – विधानम् (न् को ण्)

	ऋ/र/श + न		=	न को ण
परि	+	मान	=	परिमाण
ऋ	+	न	=	ऋण
विष	+	नुः	=	विष्णुः

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यास

षोश	+	अन	=	
भर	+	न	=	
हर	+	न्	=	
कृष	+	न	=	
पूर	+	न	=	
प्र	+	मान	=	
परि	+	नाम	=	

(iii) प्रथम अक्षरों का तृतीय वर्ण परिवर्तन:

प्रथम अक्षर – क् च् ट् त् प् + स्वर/व्यंजन =
तृतीय अक्षर – ग् ज् ड् द् ब्

दिक्	+	अम्बर:	=	दिगम्बर:
दिक्	+	गज:	=	दिग्गज:
अच्	+	अन्त:	=	अजन्त:
षट	+	अम्बर:	=	दिगम्बर:
जगत्	+	ईश:	=	जगदीश:
अप्	+	ज:	=	अब्ज:

अभ्यास

(i)	वाक्	+	अथौ	=	
(ii)	शट्	+	देवा:	=	
(iii)	चित्	+	आनन्द:	=	
(iv)	जगत्	+	बन्धु:	=	
(v)	सत्	+	आचार:	=	

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(iv) त् को च्

त्	+	च्	=	त् को च्
सत्	+	चित्	=	सच्चित्
शरत्	+	चन्द्रः	=	शरच्चन्द्रः

अभ्यास

(i)	तत्	+	चक्रम	=
(ii)	सत्	+	चरित्रम्	=
(iii)	तत्	+	छत्रम्:	=
(iv)	उत्	+	चारण	=
(v)	सत्	+	चित्	=

(v) त् को ल्

त्	+	च्	=	त् को ल्
तत्	+	लीनः	=	तल्लीनः
उत्	+	लेखः	=	उल्लेखः

अभ्यास

(i)	तत्	+	लीनः	=
(ii)	उत्	+	लास	=
(iii)	उत्	+	लङ्धनम्	=
(iv)	विद्युत्	+	लताः	=
(v)	महत्	+	लघुः	=

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(स) विसर्ग संधि

(i) सः/एषः के विसर्ग का लोप

(क) सः/एषः + अ से भिन्न स्वर/व्यंजन = का लोप

सः आगच्छति	=	स आगच्छति
एषः इच्छति	=	एष इच्छति

(ii) **उत्व संधि**

(क) अः + अ को ओ और अ को ऽ

(i)	बालः	+	अयम्	=	बालोऽयम्
(ii)	रामः	+	अत्र	=	
(iii)	गजः	+	अस्ति	=	
(iv)	वृक्षः	+	अपि	=	
(v)	सूर्यः	+	अतीव	=	

(ख) अः + वर्गों का 3/4/5 वर्ण (व्यंजन) = : को ओ

(i)	सिंहः	+	धावाति	=	सिंहो धावति
(ii)	रामः	+	गच्छति	=	
(iii)	शिवः	+	भजति	=	
(iv)	वृक्षः	+	वर्धते	=	
(v)	सः	+	यजति	=	
(vi)	तरुणः	+	नमति	=	

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(iii) रत्व संधिः

अः/आ के अतिरिक्त स्वर+स्वर/वर्णो का 3/4/5/ य्, र्, ल्, व् = : को र्

(i)	कविः	+	आगतः	=	कविरागतः
(ii)	हरेः	+	उवाच	=	हरेरुवाच
(iii)	प्रीतिः	+	हसति	=	प्रीतिर्हसति
(iv)	मुनिः	+	अयम्	=	
(v)	मतिः	+	इयम्	=	
(vi)	सः	+	उत्तिष्ठति	=	स उत्तिष्ठति
(vi)	एषः	+	पठति	=	एषपठति

(ख) सः / एष + अ = को उ और अ को ऽ

(i)	सः	+	अपठत्	=	सोऽवसत
(ii)	एषः	+	अगच्छत्	=	एषोडगच्छत्:
(iii)	सः	+	अनमत्	=	
(iv)	एसः	+	अतीव	=	
(v)	सः	+	अधावत्	=	

(iv) विसर्ग का लोप

(क) अः + 'अ' से भिन्न स्वर = का लोप

(i)	रामः	+	आगच्छति	=	राम आगच्छति
(ii)	रहीमः	+	एति	=	रहीम एति
(iii)	बालः	+	उत्तिष्ठति	=	बाल उत्तिष्ठति
(iv)	सूर्यः	+	उदयति	=	
(v)	चन्द्रः	+	इति	=	
(vi)	मूषकः	+	इच्छति	=	

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(ख) आः + कोई भी स्वर/व्यंजन = : का लोप

(i) सिंहः + एते = सिंहा एते

(ii) लताः + इमाः =

(iii) बालिकाः + उपविशन्ति =

(iv) नृपाः + अत्र =

(v) देव्याः + इह =

(vi) गजाः + धावन्ति =

(vii) नृपाः + जयन्ति =

(viii) हरिः + यच्छति =

(ix) गजैः + गक्यते =

(x) दुः + गमः =

(xi) निः + गमनम् =

(v) विसर्ग को स्/श् + ष्

: + स् / त् / थ् = स् + त्/थ्/स्

: + श / च् / छ् = श् + ष्/च्/द्

: + श / ट् / ठ् = श् + ष्/ट्/ठ्

(i) विभुः + तरति = विभुस्तरति

(ii) भक्तः + तत्र = भक्तस्तत्र

(iii) चंद्र + शोभते = चंद्रशोभते

(iv) रामः + शेते = रामशेते

(v) कः + टीकते = कष्टीकते

(v) धनुः + टंकारः =

(v) सिंहः + शशकः =

SANSKRIT THE CIVIL SERVICES SCHOOL

शब्दरुपाणि

बालकः अकारान्त (पुल्लिंग)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकाभिः
चतुर्थी	बालका	बालकाभ्याम्	बालकाभिः
पंचमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषुः
संबोधन	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

कवि (पुल्लिंग) - इकारान्त

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कविः	कवी	कवयः
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
पंचमी	कवेः	कविभ्याम्	कविभिः
षष्ठी	कवे	कव्योः	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कव्योः	कविषु
संबोधन	हे कवे!	हे कवी!	हे कवयः!

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

साधु (उकारान्त) - पुल्लिंग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	साधुः	साधु	साधवः
द्वितीया	साधुम्	साधू	साधून्
तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
चतुर्थी	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
पंचमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	साधोः	साध्वोः	साधनाम्
सप्तमी	साधौ	साध्वोः	साधुषुः
संबोधन	हे सधो!	हे साधू!	हे साधवः

पितृ (ऋकारान्त) - पुल्लिंग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितृन्ः
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभिः
पंचमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितषु
संबोधन	हे पितः!	हे पितरौ!	हे पितरः!

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

रमा (स्त्रीलिंग) - आकारान्त

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पंचमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमानाम्
सप्तमी	रमायाम्ः	रमयोः	रमासु
संबोधन	हे रमेः!	हे रमे!	हे रमाः!

मति (स्त्रीलिंग) - इकारान्त

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्ः	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतयेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पंचमी	मत्यै, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्यै, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
संबोधन	हे मतेः!	हे मती!	हे मतयः!

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

नदी (स्त्रीलिंग) - ईकारान्त

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पंचमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
संबोधन	हे नदिः!	हे नद्यौ!	हे नद्यः!

मातृ (स्त्रीलिंग) - ऋकारान्त

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	माता	मातरौ	मातृरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पंचमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
संबोधन	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

फल (नपुंसकलिंग) - अकारान्तः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलैः
पंचमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलैः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयो	फलानाम्
संबोधन			

मधु (नपुंसकलिंग) - अकारान्तः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पंचमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभिः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
संबोधन	हे मधो, हे मधुः!	हे मधुनी!	हे मधूनि!

THE CIVIL SERVICES SCHOOL

यत् सर्वनाम (पुल्लिंग)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	येः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पंचमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

यत् सर्वनाम (स्त्रीलिंग)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पंचमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

यत् सर्वनाम (नपुंसकलिंग)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्		
तृतीया	यत्		
चतुर्थी			
पंचमी			
षष्ठी			
सप्तमी			

यत् सर्वनाम (नपुं.) छात्र स्वयं पूर्ण करेगें।

अस्मद् सर्वनाम

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्:
पंचमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

युष्मद् सर्वनाम

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	युयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युवमाभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युवमाभिः
पंचमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माथम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

हलन्त शब्द रुप

1. राजन् पुल्लिंग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राज्ञे	राजभ्याम्	राजाभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पंचमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञि	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधन	हे राजन्!	हे राजानौ!	हे राजानः!

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

आत्मन्

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा			
द्वितीया			
तृतीया			
चतुर्थी			
पंचमी			
षष्ठी			
सप्तमी			
सम्बोधन			

विद्वस्

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	विद्वान	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुष
तृतीया	विद्वषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पंचमी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्स्
सम्बोधन	हे विद्वान्!	हे विद्वांसौ!	हे विद्वांसः!

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

भवत् (शब्द रुप लिखिए)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा			
द्वितीया			
तृतीया			
चतुर्थी			
पंचमी			
षष्ठी			
सप्तमी			
सम्बोधन			

गच्छत् (शब्द रुप लिखिए)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा			
द्वितीया			
तृतीया			
चतुर्थी			
पंचमी			
षष्ठी			
सप्तमी			
सम्बोधन			

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यासः

कोष्ठकात् उचितशब्दरुपं चित्वा लिखतः–

(i) हनुमान् .... पुत्रः आसीत्। (पवन्)

(ii) .... गंगा श्रेष्ठा अस्ति। (नदी)

(iii) .... पतिः रामः अस्ति। (सीता)

(iv) .... ईश्वरम् भजामः। (अस्मद्)

(v) बालकः .... सह अगच्छत्। (पितृ)

(vi) इदम् पत्रम् .... अस्ति। (मातृ)

(vii) सर्वाणि .... मधुराणि सन्ति। (फल)

(viii) इदम् गृहम् .... अस्ति। (कवि)

(ix) .... ग्रामे अनेके देवालयाः सन्ति। (इदम्)

(x) .... कक्षायाम् छात्राः पठन्ति। (इदम्)

(xi) इमानि व्यंजनानि .... सन्ति। (युष्मद्)

(xii) त्वम् .... सह मम गृहम् आगच्छसि? (किम्)

अभ्यास (हलन्त शब्दों पर आधारित)

निम्नलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकात् शब्दैः आधृत्य रिक्त स्थान पूर्ति क्रियताम् :–

(i) .... बालकाः परस्परम् वार्ताम् कुर्वन्ति। (गच्छत्)

(ii) इयम् सभा .... सुशोभिता अस्ति। (विद्वस्)

(iii) प्रजाः .... आदेशम् पालयन्ति। (राजन्)

(iv) अस्माकम् गृहे .... स्वागतम् अस्ति। (भवत्)

(v) तस्य .... एव कलुषितः वर्तते। (आत्मन्)

(vi) .... राजा रामः श्रेष्ठः वर्तते। (राजन्)

(vii) .... न जायते न म्रियते वा। (आत्मन्)

(viii) प्रजानाम् पालनम् एव आदर्शस्य .... धर्मः अस्ति। (राजन्)

धातुरुपाणि (परस्मैपदिनः)

अस् धातु (लट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यम	असि	स्थः	स्थ
उत्तम	अस्मि	स्वः	स्मः

अस् धातु (लृट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यम	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तम	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

अस् धातु (लङ् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यम	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तम	आसम्	आस्व	आस्म

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

शक् धातु (लट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
मध्यम	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
उत्तम	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुभः

शक् धातु (लृट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	शक्ष्यति	शक्ष्यतः	शक्नुवन्ति
मध्यम	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्नुथ
उत्तम	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

शक् धातु (लङ् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
मध्यम	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
उत्तम	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

(आत्मनेपदिनः)

सेव् धातु (लट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
मध्यम	सेवेसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तम	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

सेव् धातु (लृट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यम	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तम	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

सेव् धातु (लङ् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	असेवत	असेवेताम्	असेवन्त
मध्यम	असेवथाः	असेवेयाम्	असेवध्वम्
उत्तम	असेवे	असेवावहि	असेवामहि

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

परस्मैपदी धातुएँ

अस् धातु (लङ् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यम	एधि	स्तम्	स्त
उत्तम	असानि	असाव	असाम

हन् धातु (लोट् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	हन्तु	हताम्	हनन्तु
मध्यम	जहि	हतम्	हत
उत्तम	हनानि	हनाव	हनाम

आप् धातु (लङ् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु
मध्यम	आप्नुहि	आप्नुतम्	आप्नुत
उत्तम	आप्नुवहिन	आप्नुवाव	आप्नुवाम

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

शक् धातु (लोट् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम			

कृ धातु (लोट् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम			

ज्ञा धातु (लोट् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	जानातु	जानीताम्	जानन्तु
मध्यम	जानाहि	जानीतम्	जानीत
उत्तम	जानानि	जानाव	जानाम

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

आत्मनेपदी धातुएँ

सेव् धातु (लोट् लकार)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्

मध्यम	सेवस्व	सेवेयाम्	सेवध्वम्
उत्तम	सेवै	सेवावहै	सेवामहै

रुच् धातु (लोट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम			

मुद् धातु (लोट् लकार)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम			

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

विधिलिङ् लकार (परस्मैपदी)

अस् धातु

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यम	स्याः	स्यातम्	स्यात
उत्तम	स्याम्	स्याव	स्याम

हन् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः
मध्यम			
उत्तम			

आप् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	आप्नुयात्		
मध्यम	आप्नुयाः		
उत्तम			

शक् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	शक्नुयात्		
मध्यम			
उत्तम			

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

कृ धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	कुर्यात्		
मध्यम	कुर्याः		
उत्तम			

ज्ञा धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	जानीयात्		
मध्यम			जानीयात
उत्तम	जानीयाम्		

क्रुध् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	क्रुधेत्	क्रध्येताम्	क्रुध्येयुः
मध्यम	क्रुध्येः	क्रुध्येतम्	क्रुध्येत
उत्तम	क्रुध्येयम्	क्रुध्येव	क्रुध्येम

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

भक्ष् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	भक्षयेत्		
मध्यम			
उत्तम			

चिन्त् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम	चिन्तये:		
उत्तम			

आत्मनेपदी (विधिलिङ्)
सेव् धातु

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	सेवेत	सेवेयाताम्	सेवेरन्
मध्यम	सेवेथा:	सेवयायाम्	सेवेध्वम्
उत्तम	सेवेय	सेवेवहि	सेवेमहि

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

रुच् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम	रोचेत्	रोचेयाताम्	रोचेरन्
मध्यम			
उत्तम			

मुद् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम	मोदेय		

लभ् धातु (पूर्ण कीजिए)

पुरूष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम			
मध्यम			
उत्तम		लभेवहि	

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यासः (धातुरुपाणि)

(i) अध्यापकः सम्यक् अध्यापनं .... ।	(कृ धातु + लट् लकार)
(ii) श्वः अवकाशः .... ।	(भू धातु + लृट् लकार)
(iii) आवाम् ह्यः भ्रमणाय उद्यानम् .... ।	(गम् धातु + लङ् लकार)
(iv) स्वामी सेवकेभ्यः .... ।	(क्रुध धातु + लट् लकार)
(v) यूयम् आचार्यान् .... ।	(नम् धातु + लृट् लकार)
(vi) राजा प्रजान् .... ।	(सेव् धातु + लट् लकार)
(vii) छात्राः पुरस्कारान् .... ।	(लभ् धातु + लङ् लकार)
(viii) सः संसारे किम् कर्तुम् .... ?	(शक् धातु + लृट् लकार)
(ix) बालिका अनुजेन सह आपणम् .... ।	(गम् धातु + लृट् लकार)
(x) सूर्यः पूर्वदिशायाम् .... ।	(अस् धातु + लट् लकार)

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यासः

लोट् लकार तथा विधिलिंङ् लकार

(i) भवान् पुनर्दर्शनाय .... । (आ + गम् + लोट् लकार)

(ii) अद्य अहम् किम् .... । (कृ + लोट् लकार)

(iii) ते छात्राः माम् ध्यानेन .... । (श्रु + विधिलिंङ्)

(iv) त्वम् लेखम् लिखनेन विलम्बम् मा.......................... । (कृ + विधिलिंङ्)

(v) सर्वे कक्षायाम् तूष्णीम् .... । (स्था धातु + लोट् लकार)

(vi) यूयम् तत्र मा .... । (गम् धातु + लोट् लकार)

(vii) वयम् सदैव ईश्वरं .... । (स्मृ धातु + विधिलिंङ्)

(viii) युवाम् सुखी .... (भू धातु + विधिलिंङ्)

(ix) त्वम् इदम् पुस्तकम् गृहम् .... । (नी + लोट् लकार)

(x) योग्याः जनाः सफलताम् .... । (लभ् + विधिलिंङ्)

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

उपपदविभक्तीनाम् प्रयोगः

द्वितीया (अभितः, परितः, उभयतः) (दोनों ओर, चारों ओर, दोनों ओर)

(i) **नगरम्** अभितः तडागौ स्तः।

(ii) **कृष्णम्** परितः गोपाः सन्ति।

(iii) **ग्रामम्** उभयतः देवालयो स्तः।

तृतीया (सह, किम्) (के साथ, प्रयोजन)

(i) सीता **रामेण** सह वनम् अगच्छत्।

(ii) छात्रस्य **पठनेन** प्रयोजनं नास्ति।

चतुर्थी (नमः, स्वाहा, (सामर्थ्य) अलम्) (नमस्कार, हवन में दान, पर्याप्त)

(i) **इंद्राय** नमः

(ii) **हरये** न स्वाहा

(iii) रामः **रावणाय** अलम्।

पंचमी (बहिः, विना, भी, पूर्वम्) (बाहर, के विना, डरना, पहले होने वाला)

(i) छात्राः **कक्षायाः** बहिः तिष्ठन्ति।

(ii) **धनात्** विना धर्म न भवति ।

(iii) **रमा** मूषकात् विभेति।

(iv) सोमवारः **मंगलवासरात्** पूर्वः भवति।

षष्ठी (पुरतः, पृष्ठतः, तरप–तमप् अधः)

(के सामने, के पीछे, दो में से एक का चयन–अनेक में से एक का चयन, के नीचे)

(i) गृहम् **देवालयस्य** पुरतः अस्ति।

(ii) तडागः **गृहस्य** पृष्ठतः अस्ति।

(iii) **(क) गौरव-सोहनयोः** आदित्यः कुशलतरः अस्ति।

(ख) **छात्राणाम्** शौर्यः श्रेष्ठतमः अस्ति।

(iv) वृक्षस्य अधः तृणानि न सन्ति।

सप्तमी (कुशलः, निपुणः, प्रवीणः) (कुशल)

प्रवीणः गायकेषु कुशलः/निपुणः/प्रवीणः अस्ति।

अभ्यास – 1

(i) मम माता .... प्रवीणा। (श्लोकगायन)

(ii) श्रवण कुमारः .... कुशलः आसीत्। (सेवा)

(iii) वेद व्यास .... श्रेष्ठ। (गुरू)

(iv) हिमालयः .... उन्नतमः। (पर्वत)

(v) ....पुरतः वानरः तिष्ठति। (युष्मद्)

(vi) पथिकः ....अद्यः उपविशति। (वृक्ष)

(vii) सिंहः .... बिभेति। (आखेटक)

(viii) याचकः .... बहिः भिक्षां याचते। (देवालय)

(ix) .... स्वाहा। (प्रजापति)

(x) सदाचारः .... अलम्। (मानव)

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

उपपदविभक्तीनाम् प्रयोगः

द्वितीया (समया, निकषा प्रति धिक् बिना)
(के पास, के समीप, की ओर, धिक्कार है, के बिना)

(i) **नगरम्** समया उपवनम् अस्ति।

(ii) **राधाम्** निकषा कृष्णः अस्ति।

(iii) वयम् **विद्यालयम्** प्रति एव गच्छामः।

(iv) **दुर्जनान्** धिक्

(v) **अम्बाम्** विना परिवारः सुखी न भवति।

तृतीया (विना, अलम्, प्रयोजनम्, हीनः) (के विना, निषधार्थक, प्रयोजन)

(i) **मित्रेण** विना जीवनं नीरसम्।

(ii) **अलम्** निन्दया।

(iii) शिक्षकस्य **अध्यापनेन** प्रयोजन अस्ति।

(iv) **छायया** हीनः वृक्षः नृपा।

चतुर्थी (अलम्) (सामर्थ्ये)

(i) **अयम् ओषधिः पीडिताय** अलम।

पंचमी (आरंभ, प्र+मद् परः अनन्तरम्)
(जिससे आरम्भ किया जाता है, जिससे प्रमाद नहीं करना चाहिए, बाद में)

(i) **मईमासात्** आरभ्य सितम्बरमासपर्यन्तं ग्रीष्मऋतुः भवति।

(ii) **स्वाहयायात्** न प्रमदितव्यम्।

(iii) **दिनात्** पर रात्रिः भवति।

(iv) छात्रः **अध्ययनात्** अनन्तरम् विश्रामं करोति।

SANSKRITI SCHOOL

षष्ठी (निर्धारणे, वामतः, दक्षिणतः, अनादरे)
(निश्चित करना, बाई ओर, दक्षिण दिशा से)
(i) वेदाः **ग्रन्थानाम्** प्रथमाः सन्ति।
(ii) श्रीलंका **भारतस्य** दक्षिणः विराजते।
(iii) **जनकस्य** पश्यतः बालकाः बहिः निर्गतः।
(iv) **देवालयस्य** वामतः वटवृक्षाणि सन्ति।

सप्तमी (स्नेह, विश्वस् भावे) (प्रेम, विश्वास, होने पर)
(i) माता **पुत्रे** स्नेह्यति।
(ii) गुरुः **शिष्ये** विश्वसिति।
(iii) **वातावरणे** अनुकूले सति वयम् गमिष्यामः।

अभ्यास – 2

(i) .... विना कार्यम् समये न भवति। (घटिका)
(ii) .... हीनः जीवनं पशुतुल्यम्। (ज्ञान)
(iii) उपदेशकस्य .... प्रयोजनम् अस्ति। (उपदेश)
(iv) इयम् शिक्षा .... अलम्। (याचक)
(v) .... मा प्रमदितव्यम्। (पितृ–सेवा)
(vi) बालकाः .... अनन्तरं क्रीडन्ति। (भोजन)
(vii) विवेकानन्दस्मारकः .... दक्षिणतः अस्ति। (भारत)
(viii) भवन्तः .... कदापि न विश्वसन्तु। (दुष्ट)
(ix) माता .... स्निह्यति। (बालिका)
(x) .... धिक्। (दुष्टजन)

प्रत्यया: तुमुन्, क्त्वा एवं ल्यप्

तुमुन्
- तुम/टुम/धुम् शेष रहता है।
- 'के लिए' के अर्थ में प्रयोग होता है।
- धातु के साथ लगता है।

  हस् धातु + तुमुन् प्रत्यय = हसितुम् – हँसने के लिए

(i)	नृत्	+	तुमुन्	=
(ii)	कथ्	+	तुमुन्	=
(iii)	दा	+	तुमुन्	=
(iv)	ज्ञा	+	तुमुन्	=
(v)	नी	+	तुमुन्	=
(vi)	शी	+	तुमुन्	=
(vii)	श्रु	+	तुमुन्	=
(viii)	भू	+	तुमुन्	=
(ix)	स्मृ	+	तुमुन्	=
(x)	कृ	+	तुमुन्	=
(xi)	हृ	+	तुमुन्	=
(xii)	गै	+	तुमुन्	=
(xiii)	गम्	+	तुमुन्	=
(xiv)	हन्	+	तुमुन्	=
(xv)	भ्रम्	+	तुमुन्	=
(xvi)	नम्	+	तुमुन्	=

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

क्त्वा
- त्वा/ ट्वा/ ध्वा शेष रहता है।
- 'करके' कर अर्थ में प्रयोग होता है।
- धातु के साथ प्रयोग किया जाता है।

  रक्ष् धातु + क्त्वा प्रत्यय = रक्षित्वा – रक्षा करके

अभ्यास

(i) हस् + क्त्वा =

(ii) नृत् + क्त्वा् =

(iii) कथ् + क्त्वा =

(iv) स्था + क्त्वा =

(v) पा + क्त्वा =

(vi) ज्ञा + क्त्वा =

(vii) क्री + क्त्वा =

(viii) क्रीड् + क्त्वा =

(ix) कृ + क्त्वा =

(x) स्मृ + क्त्वा =

(xi) तृ + क्त्वा =

(xii) मृ + क्त्वा =

(xiii) क्रुध् + क्त्वा =

(xiv) लभ् + क्त्वा =

(xv) युध् + क्त्वा =

(xvi) भू + क्त्वा =

(xvii) श्रु + क्त्वा =

(xviii) गम् + क्त्वा =

(xix) नम् + क्त्वा =

(xx) हन् + क्त्वा =

(xxi) ग्रह + क्त्वा =

(xxii) वद् + क्त्वा =

(xxiii) ब्रू + क्त्वा =

(xxiv) सह् + क्त्वा =

(xxv) प्रच्छ् + क्त्वा =

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

ल्यप्
- 'य' शेष रहता है।
- 'करके/कर' अर्थ में प्रयुक्त होता है।
- उपसर्ग + धातु + ल्यप् प्रत्यय

  प्र उपसर्ग + विश् धातु + ल्यप् प्रत्यय = प्रविश्य = प्रवेश करके

अभ्यास

(i)	अव	+	लोक्	+	ल्यप्	=	
(ii)	आ	+	दा	+	ल्यप्	=	
(iii)	वि	+	हस्	+	ल्यप्	=	
(iv)	सम्	+	ईक्ष्	+	ल्यप्	=	
(v)	वि	+	ज्ञा	+	ल्यप्	=	
(vi)	वि	+	क्री	+	ल्यप्	=	
(vii)	प्र	+	ईक्ष्	+	ल्यप्	=	
(viii)	परि	+	त्यज्	+	ल्यप्	=	
(ix)	नि	+	शम्	+	ल्यप्	=	
(x)	उप	+	गम्	+	ल्यप्	=	
(xi)	निस्	+	क्रम्	+	ल्यप्	=	
(xii)	आ	+	नी	+	ल्यप्	=	
(xiii)	वि	+	श्रम्	+	ल्यप्	=	
(xiv)	अधि	+	इ	+	ल्यप्	=	
(xv)	वि	+	हा	+	ल्यप्	=	

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

प्रत्ययः
(क्त, क्तवतु)

क्तवतु
- 'तवत्' शेष रह जाता है।
- 'क्तवतु' प्रत्यय का प्रयोग कर्तृवाच्य में होता है।
- कर्ता – प्रथमा विभक्ति
- कर्म – द्वितीया विभक्ति

  क्रिया – कर्ता के अनुसार

	पु.	स्त्री.	नपुं.
पठ् धातु + क्तवतु प्रत्यय –	पठितवान्	पठितवती	पठिवत्

1. बालकः पाठम् पठितवान्।
2. सारिका चलचित्रं दृष्टवती।

क्त
- 'त' शेष रह जाता है।
- 'क्त' प्रत्यय का प्रयोग कर्मवाच्य में होता है।
- क्रिया कर्म के अनुसार होगी।
- कर्ता – तृतीया विभक्ति

  कर्म – प्रथमा विभक्ति

  क्रिया – कर्ता के अनुसार

पठ् धातु + क्त प्रत्यय = पठित

पुल्लिंग	=	पठितः	पठितौ	पठिताः
स्त्रीलिंग	=	पठिता	पठिते	पठिताः
नपुंसलिंग	=	पठितम्	पठिते	पठितानि

अभ्यास

1. त्वया प्रातः गीता .... । (पठ् + क्त)
2. हिमांशुः चेयपार्न न .... । (कृ + क्तवतु)
3. सा मधुरं .... । (हस् + क्तवतु)
4. बालकेन सुलेखः .... । (लिख् + क्त)
5. छात्राः गीतानी .... । (श्रु + क्तवतु)
6. युष्माभिः कविताः .... । (स्मृ + क्तु)
7. माता भोजनम् .... । (पच् धातु + क्तवतु)
8. अस्माभिः पूजा .... । (कृ + क्त)
9. सः लताम् .... । (दृश् + क्तवतु)
10. मया फलम् .... । (खाद् + क्त)

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

प्रत्यय
शतृ - शानच्

शतृ
- 'अत्' शेष रह जाता है। जैसे : – पद् + शतृ = पठत्
- 'करते हुए' के अर्थ में प्रयुक्त होता है। जैसे : पढ़ते हुए।
- तीनों लिंगों में प्रयुक्त होता है।
- पठन् पठन्ती पठत्
  कर्ता के विशेषण के रुप में प्रयुक्त होता है।
  लिखन् लेखकः (पु.)
  लिखन्ती लेखिका (स्त्री.)
  लिखत् कलमम् (नपुं.)

शानच्
- 'आन्' शेष रह जाता है। किंतु प्रयोग में 'मान' प्रयुक्त होता है।
- तीनों लिंगों में प्रयुक्त होता है।
  सेवमान (पु.) सेवमाना (स्त्री.) सेवमानम् (नपुं.)
- केवल 'आत्मनेपदी' धातुओं के साथ प्रयोग होता है।

(अभ्यास) शतृ - शानच्

1. कृपया नियमम् (स्मृ + शतृ) .... आचरत।
2. एकस्यां सभायां विद्वानजनाः चिन्तां (कृ + शतृ) .... उपविष्टाः।
3. सर्वेषाम् सेवाम् (कृ + शानच्) .... जनाः शोभन्ते।
4. (मुद् + शानच्) .... बालकाः नृत्यति।
5. ईश्वरं (वन्द + शानच्) .... भक्तः प्रसीदति।
6. भोजनं (खाद् + शतृ) .... बालिका हसति।
7. पाठं (पठ् + शतृ) .... छात्रे लिखतः।
8. कवितां (स्मरन्ती) .... छात्रा वदति।
9. बालकाः दुरदर्शनं दृष्ट्वा (सुप्तवान्) ....।
10. मुनिः वेगेन आश्रमम् (आगतवान्) ....।

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अपठित अवबोधनम्

ऋतुराजः वसन्तः अतीव मनोहरः रमणीयश्च भवति। वसन्तस्य आगमे सर्वा प्रकृतिः प्रसन्ना जायते तस्याः सौन्दर्य च शतगुणं वर्धते। एतस्मिन् समये वृक्षेष नूतनानि कोमलानि व पल्लवानि उद्भवन्ति। सुरम्येषु वनेषु उपवनेषु पर्वतेषु नदीषु च सर्वत्र लताः नवैः कुसुमैः भूषिताः भवन्ति। आम्रवृक्षेषु नवाः मञ्जर्यः उत्पद्यन्ते। ताः दृष्ट्वा रसमग्नाः कोकिलाः मधुरं कूजन्ति जनानां च मनांसि हरन्ति। अस्मिन् काले न केवलं मानवाः अपितु समस्ताः जीवाः प्रसन्नाः भवति। वसन्तस्य वातावरणे नराः नार्यश्च मिलित्वा मधुराणि गीतानि गायन्ति।

1. एकपदेन उत्तरत-

1. आम्रवृक्षेषु नवाः मञ्जर्यः कदा उतपद्यन्ते?
2. कस्याः सौन्दर्य शतगुणं वर्धते?
3. कस्य आगमे प्रकृतिः प्रसन्ना जायते?
4. नवाः मञ्जर्यः कुत्र उतपद्यन्ते?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. वसन्ते के गीतानि गायन्ति?
2. वसन्तौ लताः कैः भूषिताः भवन्ति?

3. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं दीयताम्।

4. भाषिककार्यम्-

1. 'उद्भवन्ति' पदस्य समानार्थकं गद्यांशात् चित्वा लिखत।
   (i) गायन्ति (ii) उत्पद्यन्ते (iii) हरन्ति
2. 'नवैः कुसुमैः' अनयोः पदयोः किं विशेष्यपदम्?
   (i) नवैः (ii) कुसुमैः (iii) नवैः कुसुमैः
3. मधुराणि गीतानि अनयोः पदयोः किं विशेष्यपदम?
   (i) .... (ii) .... (iii) ....
4. 'नार्यश्च' अत्र सन्धिच्छेदं क्रियताम्।
   (i) नार्यः + च (ii) नार्यश् + च (iii) न + आर्यश्च

एकदा राजकुमारः सिद्धार्थः भ्रमणाय उपवनं अगच्छत्। सहसा करुणं ध्वनिं श्रुत्वा सः इतस्ततः अपश यत्। बाणेन विद्धः एकः हंसः भूमौ पतितः आसीत्। एतत् वृष्ट्वा सिद्धार्थस्य चित्त करुणया व्याकुलं जातम्। सः धावित्वा हंसस्य शरीरात् बाणं निष्कास्य तम् अंङके अधारयत्। अत्रान्तरे देवदत्तः धावन् तत्र प्राप्तः। सिद्धार्थस्य हस्ते हंस दृष्ट्वा सः उच्चैः अवदत्–"सिद्धार्थ! एषः मम हंसः। मया बाणेन निपातिः। अतः मह्यम् देहि।" सिद्धार्थः अवदत्–"अहं न दास्यामि। अहम् रक्षकः अस्मि"। तदा तौ विवादं कुर्वन्तौ राजसभां गतौ। राजा सर्व वृत्तान्तम् आकर्ण्य आदिशत्–"यस्य पार्श्वे हंसः आगमिष्यति तस्यैव भविष्यति।" हंसः सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्। सत्यमिदम्–भक्षकात् रक्षकः श्रेयान्।

I एकपदेन उत्तरत-

(i) विवादं कुर्वन्तौ सिद्धार्थदेवद्त्तौ कुत्र गतौ?

(ii) कः सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्?

(iii) राजकुमारः कः आसीत्?

(iv) हंस कुत्र अपतत्?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) सिद्धार्थः उपवनं किमर्थम् गतः?

(ii) बाणेन विद्धः कः आसीत्?

III भाषिकार्यम्

(i) 'मत्वा' पदे प्रकृति–प्रत्ययः लिखता

(ii) अनुच्छेदे 'गजे' पदस्य पर्यायवाचि किम् पदम् प्रयुक्तम्?

(iii) 'अतिष्ठम् क्रियायाः कर्तृपदं किम्'?

(iv) गद्यांशस्य समुचितं शीर्षक लिखत।

IV निर्देशानुसारं शुद्ध चित्वा लिखत।

(i) 'श्रुत्वा' इत्यर्थे अत्र कि पदम् प्रयुक्तम्?

(क) आकर्ण्य (ख) संश्रूय
(ग) श्रुत्वा (घ) उपश्रूय

(ii) 'अहम् अस्य रक्षकः अस्मि।' अस्मिन् वाक्ये 'अहम्' पद् कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) देवदत्ताय (ख) सिद्धार्थाय
(ग) नृपाय (घ) हंसाय

(iii) 'अपश्यत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपद किम्?

(क) सिद्धार्थ (ख) सः
(ग) देवदत्त (घ) हंस

(iv) 'ध्वनि' इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम्?

(क) हंसस्य (ख) क्रन्दनस्य
(ग) विहारार्थम् (घ) करुणं

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

एकदा केचन शिष्याः भिक्षाटनं कुर्वन्ति स्म। तदैव एकः गजः महता वेगेन तस्मिन् मार्गे आगच्छत्। गजस्य उपरि उपविष्टः हस्तिपकः उच्चस्वरेण पुनः—पुनः घोषयति स्म—"अपसरन्तु अपसरन्तु" इति। सर्वे शिष्याः धावितवन्तः। यथा सर्वेषु वस्तुषु ईश्वरः अस्ति तथा गजेऽपि इति विचिन्त्य एकः शिष्यः तत्रैव स्थितवान्। गजः तं स्वशुण्डया गृहीत्वा दूरे क्षिप्तवान्। शिष्याः मूर्च्छितं तं गुरुकुलम् अनयन्। गुरुः तं अपृच्छत्—वत्स! त्वम् एवं किमर्थम् आचरः इति। शिष्यः अवदत्—गुरुवर्य! भवद्भिः एव शिक्षितं यत् ईश्वरः सर्वेषु अस्ति अतः अहम् गजे अपि ईश्वरं मत्वा तत्र अतिष्ठम् इति। गुरुः उक्तवान् वत्स! यथा गजे तथा हस्तिपके अपि ईश्वरः इति कथं च चिन्तितम् इति।

1. एकपदेन उत्तरत-

1. गजः कं गुहीत्वा स्वशुण्डया प्राक्षिपत्?

2. "अपसरन्तु अपसरन्तु" इति कः घोषयति स्म?

3. गुरुः केन पदेन एकं शिष्यं सम्बोधयति?

4. कः सर्वेषु अस्ति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. यदा गजः आगतः तदा शिष्याः किं कुर्वन्ति स्म?

2. शिष्यः कुत्र संज्ञाम् अलभत?

3.अस्या कथायाः उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

4. भाषिककार्यम्

1. 'वेगेन' इति अस्य किं विशेषणम्?

(i) महता (ii) तस्मिन् (iii) मार्गे (iv) केचन

अनुशासन–पालनेनैव मानवः जीवने साफल्यमधिगच्छति। बाल्ये यौवने वार्द्धक्ये अनुशासनस्य आवश्यकता भवति। एवं हि गृहे विद्यालये सार्वजनिकसंस्थासु शासने सेनायां या अनेन विना कार्य न चलति। यदि छात्राः विद्यालये अनुशासनस्य पालनं न कुर्युः तदा तत्र अव्यवस्था भवेत्। अद्यत्वे विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च सर्वत्रानुशासनस्याभावः दृश्यते येन ताः संस्थाः उपद्रवाणां कलहानां च केन्द्राणि जाताः। यदि शासने अनुशासनं न भवेत् तर्हि सर्वमपि राष्ट्रं विशृंखलताम् गच्छेत्। अतः आत्मनः देशस्य समाजस्य च उन्नत्यै अनुशासनं नितरामावश्यकम्।

I एकपदेन उत्तरत-

(i) नरः जीवने केन साफल्यमधिगच्छति?

(ii) यदि छात्राः अनुशासनं न पालयेयुः तदा किम् भवेत्?

(iii) देशस्य उन्नत्यै किम् आवश्यकम्?

(iv) बाल्ये कस्य आवश्यकता भवति?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) अनुशासनं कदा आवश्यकं भवति?

(ii) विद्यालयेषु कस्य अभावः दृश्यते?

III गद्यांशस्य समुचितं शिर्षकं लिखत।

IV निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत-

(i) 'वृद्धावस्थाम्' इति पदस्य किं पर्यायपदम् अत्र दत्तम्?

(क) सेनायाम् (ख) वार्द्धक्ये

(ग) अद्यत्वे (घ) शासने

(ii) गच्छेत् इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदमत्र प्रयुक्तम्?

(क) राष्ट्रम् (ख) सर्वम्

(ग) अनुशासनम् (घ) विशृंखलताम्

(iii) 'ताः संस्थाः' इतिवाक्ये किं विशेष्यपदम्?

(क) ताः (ख) संस्थाः

(ग) केन्द्राणि (घ) जाताः

SANSKRITI THE GURUKUL CBSE SCHOOL

पत्र-लेखनम्

1. भवतां नाम गौरवः। भवतां विद्यालये वार्षिकोत्सवे नाटकस्य मञ्चनं भविष्यति। तदर्थं स्वमित्रं अभिनव प्रति लिखितं निमन्त्रणपत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

मञ्जूषा– द्रष्टुम्, दिल्लीतः, कुशली, मञ्चनम्, अभिनव!, दीपावल्याः, करिष्यामि, उत्साहवर्धनम्, गौरव, अग्रजेभ्यः।

सर्वोदयविद्यालयः

(i) ....

तिथिः ....

प्रियमित्र (ii) ....

शभाशंसाः

अत्र सर्वगतं कुशलम्। भवान् अपि ...(iii).................. इति मन्ये। अस्मांक विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः ...(iv) ....पर्वणः शभावसरे भविष्यति। तत्र चाणक्य इति नाटकस्य ... (v) .... भविष्यति। अहं तस्मिन् नाटके राक्षसस्य अभिनयं ...... (vi) ....। भवान् अवश्यमेव तत् ..... (vii) ....आगच्छतु। मम अपि............. (viii) ....भविष्यति।

सर्वेभ्यः ..... (ix)........................... मम प्रणामाजलिः निवेद्यताम्।

भवदीयः वयस्यः

... (x) ....

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

2. दण्डशुल्कक्षमार्थ प्राचार्य प्रति प्रार्थनापत्रम्। मजूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानिं पूरयत।

परीक्षाभवन्

दि. अगस्त 17, 2015

...(i) ....

सादरं ..... (ii) ....

भवतां ...(iii).................. निवेदनम् अस्ति ...(iv) .... अहं नवमकक्षायाः ... (v) .... अस्मि। ह्यः ...... (vi) .... वार्षिक परीक्षा आसीत् अहं ..... (vii) .... पीड़ितः आसम्। तस्मात् आवेदनपत्रम् अपि न .... (viii) ....अतः .... (ix) .... रुप्यकद्वयेन दण्डितः श्रीमन्तः अहं विवशः आसन्। अतोऽहं प्रार्थये यत् .... (x) .... अर्थदण्डः क्षन्तव्यः।

भवदीयः शिष्यः

सोहनः

मञ्जूषा मम, अहम्, ज्वरेण, यत्, श्रीमन्तः, प्रणामाः, सेवायाम्, छात्रः, विद्यालयस्य, प्रेषितवान

3. भवान् 'रोहण'। भवता भगिनी उमा सर्वश्रेष्ठप्रचारिकापुरस्कारं प्राप्पवती। तस्याः कृते लिखितं वर्धापनपत्रं पूरयित्वा पुनः लिखतः सहायतायै मञ्जूषा दत्ता।

मञ्जूषा– कुर्वन्ती, करोति, अस्तु, वाराणसीतः, लब्धवती, समुन्नतम्, सप्रेम, साधुवादाः।

एन् 37, श्यामनगरम्,

...(i) ....,

दिनाङ्कः .... ।

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

प्रिये उमे!

..... (ii) .... नमः।

अत्र सर्वगतं कुशलं तत्रापि ...(iii).................। मया दूरदर्शनात् वार्ता श्रुत्वा ज्ञातं यत् भवती संस्कृतक्षेत्रे 'सर्वश्रेष्ठप्रचारिका' इति पुरस्कारं ...(iv) ....। मम तु शिरः स्वाभिमानेन ... (v) ....अभवत्। अहं जनामि यत् भवती बाल्यादेव प्रचारकार्य संलग्ना। इदानीं ग्रामे साहित्यस्य प्रचारं ...... (vi) .... भवती। भारतीयसंस्कृतेः रक्षणाय बहुपरिश्रमं ..... (vii) ....। मम पक्षतः अनेकशः .... (viii) ....।

ईश्वरः कृपया भवत्यै बहुशक्तिं प्रयच्छेत्। यशस्विनी भव।

गृहे सर्वेभ्यः मम प्रणामाजलिः निवेदनीयः।

भवत्याः सद्भावी अग्रजः,

रोहणः

4. पुस्तकप्रेषणाय प्रकाशकं प्रति पत्रम्। मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानिं पूरयत।

परीक्षाभवन्

दि. 26 अगस्त, 2015

प्रबन्धक ...(i) ....

रचना पब्लिकेशन्ज,

नई दिल्ली।

..... (ii) ....

भवतां ..... (iii)................. निवेदनम् अस्ति यत् अधोलिखितस्य ... (iv) .... महती आवश्यकता ... (v) .... अतः वीपीपी द्वारा ...... (vi) .... शीघ्रं प्रेषणीयम् समग्रं ..... (vii) .... अपि लेखनीयम्। अत्र .... (viii) .... कमीशनं दातव्यम् अस्ति। पुस्तकं .... (ix) .... न स्यात्।

1. गणित नवम कक्षा .... (x) ....

2. रसायन विज्ञान नवम कक्षा देव प्रियः

मञ्जूषा मम, अहम्, ज्वरेण, यत्, श्रीमन्तः, प्रणामाः, सेवायाम्, छात्रः, विद्यालयस्य, प्रेषितवान

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पठित - अवबोधनम्

पाठ - 1

प्रश्न – 1. श्लोकयोः अन्वयः पूरयत्–

(क) इह .... मधुरमञ्जरी पिञ्जरी भूतमालाः सरसाः .... लसन्ति। ललित .... कलापाः (विलसन्ति)। अये वाणि! .... वीणां ....।

(ख) .... सवानीरतीरे .... समीरे मन्दमन्दं वहति। .... नतां .... अवलोक्य अये वाणि नवीनां .... निनादय।

प्रश्न – 2. पर्यापदानि चित्वा प्रदत्तशब्दानां समक्षे लिखत –

(1) आकर्ण्य	(1) कुसुमम्
(2) सुभम्	(2) मधुरं
(3) रसाला	(3) शोभन्ते
(4) मृदुं	(4) श्रुत्वा
(5) लसान्ति	(5) पंक्तिम्
(6) सनीरे	(6) आम्राः
(7) ततिं	(7) वायौ
(8) कलापाः	(8) अत्र
(9) समीरे	(9) सजले
(10) इह	(10) समूहाः

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 2

I. पुरा.......................तामुपाजगाम

प्रश्न – 1. पदेन उत्तरत–

(1) ग्रामे का अवसत्?

(2) सा तण्डुलान् कस्मिन् निक्षिपत्?

प्रश्न – 2. पूर्ण वाक्येन उत्तरत–

(1) वृद्धायाः पुत्री कीदृशः आसीत्?

(2) सा पुत्रीम् किम् आदिशत्?

प्रश्न – 3. निर्देशानुसारम् उत्तरत्।

(1) विच्छेदं क्रियताम्

क) चासीत्

ख) पुत्रीमादिदेश

ग) कस्मिंश्चिद्

घ) तस्याश्चैका

ङ) लण्डुलान्निक्षिप्य

II. प्रकृति-प्रत्यय पृथंक कुरूत-

1. गत्वा	6. दुष्टः
2. उपगम्य	7. रोदितुम्
3. विलोक्य	8. आगत्य
4. आदाय	9. पठित्वा
5. निक्षिप्य	10. कृता

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 3

क्षणे .... मनुष्यता

प्रश्न – 1. श्लोकस्य अन्वयः पूरयत –

.... क्षणे क्षणे .... हिंस्रता प्रवर्धते। जन्तुभिः .... अतिनिर्दयं ....। जगद् द्विधा ....। घातैकः च निहन्यते। .... अतीव .... आगता अस्ति।

प्रश्न – 2. प्रश्न निर्माणम् कुरुत –

1. श्वसुरौ विमलां कर्षतः। ....
2. सोमप्रभा एतत् पश्यति। ....
3. सोमप्रभा पंचवर्षीया अस्ति। ....
4. एतां महानसम् नयतु। ....
5. विमला आत्मत्राणाय प्रयत्नं करोति। ....

प्रश्न – 3. संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत–

1. मैं आज विद्यालय नहीं आऊँगी।
2. वे दोनों विमला को रसोईघर में ले गए।
3. सोमप्रभा विमला की पुत्री है।
4. मैं प्रातः काल का कार्य कर रही हूँ।
5. माता पुत्री के लिए दूध देती है।

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 4

अस्ति ....

प्रश्न – 1. एक पदेन उत्तरत–

(1) किम् नाम पर्वतराजः आसीत् ?

(2) तस्य उपरि किम् नाम नगरम् आसीत् ?

प्रश्न – 2. पूर्ण वाक्येन उत्तरत–

(1) कंचनपुरे कः वसति स्म ?

(2) तस्य पुत्रः कीदृशः अभवत् ?

प्रश्न – 3. निर्देशानुसारम् उत्तरत्।

(1) 'वसति स्म' पदस्य कर्त्तृपदं किं ?

(2) 'राजा जीमूतकेतुः' पदयोः विशेषदपदं किम् ?

II. संधि विच्छेदं क्रियताम् –

1. सानोरुपरि
2. स्वसचिवैश्च
3. यौवराज्ये ऽभि षिक्तवान्
4. सोऽयं
5. तवोधाने
6. शक्रोऽपि
7. मनोरथभीष्टं
8. त्वदाज्ञया
9. त्यक्तस्त्वया
10. तरोरुदभूत्

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 5

अन्वयाः पूरयत –

1. (मनुष्यः) वृत्तं .... संरक्षेत्। वित्तं (तु) एति च .... च। वित्ततः क्षीणः .... (भवति) तु हतः हतः।

2. (भो जनाः) .... श्रूयताम्। .... च एव अवधार्यताम्। आत्मनः .... (तानि) परेषां न ....।

3. सर्वे जन्तवः .... तुष्यन्ति। .... तदेव .... (यतो हि) वचने का ....?

4. .... स्यमेव .... पिबन्ति। वृक्षाः स्वयमेव .... न खादन्ति। .... खलु सस्यं न अदान्ति। सतां विभूतयः (भवन्ति)।

5. .... सदा .... एव ही प्रयत्नः कर्त्तव्यः। .... दरिद्रः अपि अगुणैः .... समः न।

6. .... मैत्री दिनस्य .... छाया इव आरम्भगुर्वी क्रमेण क्षयिणी .... लछवी पश्चात् च .... (भवति)।

7. हंसा .... यत्रापि कुत्रापि गता भवेयुः। तेषां .... हि हानिः, येषां .... सह .... (भवति)।

8. गुणाः .... गुणाः भवन्ति। ते .... प्राप्य दोषाः भवन्ति। नद्यः .... प्रवहन्ति। (ताः) समुद्रम् .... अपेयाः भवति।

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 6

प्रश्न – 1. यो .... इति।

I. श्लोकस्य अन्वयं पूरयत –

यः मां .... पोषयति, तस्य .... गृहे मया .... ईषद् अपि न .... ।

II. श्लोकाधारितं प्रश्नान पूर्ण वाक्येन उत्तरत –

(1) पुत्रप्रीत्या कः पोषयति?

(2) कस्मात् न भ्रष्टव्यम्?

(3) 'पोषयति' पदस्य कर्त्तपदं किम्?

(4) श्लोके प्रयुक्तम् द्वे अव्ययपदे लिखत–

(5) पाठं पठित्वा लिखत इदम् श्लोकम् कः कम् च कथयति।

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 7

अन्वयाः –

1. पार्थ .... मातुलं च .... । उद्दिश्यं .... कृतास्त्रस्य युद्धे .... युक्तः?

2. .... बाहुना .... योक्त्रयित्वा तत् .... कर्म कृत्वा कृष्णः .... नीतः।

3. ते .... न रुष्यामि, रुष्यता भवता रमे। किम् उक्त्वा अहं न .... ? कथं .... यातु इति।

4. .... निग्रहोचितः .... क्रियताम्। भीमः .... आहृतं बाहुभ्याम् एव .... ।

5. .... धनुः अक्षय सायके .... आदाय .... नृपाः भग्नाः। वयं च .... ।

6. मया .... न रुष्यन्ति। .... मां क्षिपन्ति। दिष्ट्या .... स्वन्तं, येन पितरः .... ।

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 8

प्रश्न – 1. पर्यायपदानां मेलनं कुरुत –

1. स्थाने	1. समर्पय
2. एतादृशः	2. आदितः
3. प्रारम्भतः	3. अधिष्ठाने
4. विहस्य	4. हसित्वा
5. देहि	5. ईदृक्

प्रश्न – 2. अथासौ .... गृहमागतः –

क) एकपदेन उत्तरत –

i) कः अभ्यागतेन सह प्रस्थितः?

ii) सः किम् आदाय अभ्यागतेन सह अगच्छत्?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत –

i) वाणिक् किम् अकरोत्?

ग) निर्देशानुसारं उत्तरत –

i) 'प्रहष्टमनाः' अत्र विशेषणं विशेष्य च पृथकं कुरुत –

ii) विच्छेदं कुरुत –

a) गुहमागतः

b) तथानुष्ठिते

ii) प्रकृति प्रत्ययं पृथकं कुरुत –

a) आदाय c) स्नात्वा e) आगतः

b) प्रस्थितः d) प्रक्षिप्य

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 9

I. अन्वयाः –

1. .... अलंकारैः भूषितः अपि .... यदि .... वा गृहे .... इव न शोभते।

2. .... मकरालये .... सेतुं बबन्ध, तं (सेतुं) त्वम् .... बालुकाभिः यासि।

3. यदि .... बिना केवलं .... ते विद्या .... स्युः तथा एषः .... ।

II. संधि विच्छेदं क्रियताम् –

1. अहमस्मि
2. कलेश्यमानोडपि
3. गर्हितोडभवम्
4. किमिदम्मया
5. एतदपि
6. परिधानैरलङारैर्भषितोडपि
7. किमेतेन
8. कुतोडयं
9. पार्श्वमुपेत्य
10. नरोत्तम्

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 10

अन्वयाः –

1. सा .... सुदुःखिता करूणा वाचो .... वनस्पतिगतं गृध्रं .... ।
2. (भो) आर्य, जटायो। अनेन .... पापकर्मणा .... अनाथवत् .... मां पश्य।
3. अथ .... जटायुः, तं .... शुश्रुवे। सः .... निरीक्ष्य क्षिप्रं .... च ददर्श।
4. ततः .... तीक्ष्णतुण्डः .... श्रीमान् .... शुभां गिरं............. .... ।
5. (भो रावण!) .... नीचां मतिं .... । यत् परः अस्य विगर्हयेत्, तत् .... न .... ।
6. (यद्यपि) अहं ...., त्वं ...., धन्वी, सरथः, कवची शरी (असि)। मे .... आदाय न .... गमिष्यसि।
7. .... महाबलाः तस्य .... तीक्ष्णनखाभ्यां .... तु बहुधाव्रणाम् .... ।
8. ततः .... अस्य (रावणस्य) .... सशरं चापं .... विभूषितं .... चरणाभ्यां।
9. सः .... विरथः .... हतासारथिः .... अंकेन वैदेहीम् आदाय .... पपात।
10. .... रावणः वामेन अंकेन .... सम्परिष्वज्य .... तलेन आशु .... ।
11. तदा .... अरिन्दमः .... तम अतिक्रम्य .... (रावणस्य) दश वाम .... तुण्डेन .... ।

पाठ - 11

I. गद्यांशम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत –

धर्मो रक्षति .... संशयः

प्रश्न – 1. एकपदेन उत्तरत –

a) धर्मः कम् रक्षाति?

b) कस्य रक्षणम् धर्मस्य अंग्ङम् अस्ति?

प्रश्न – 2. पूर्ण वाक्येन उत्तरत –

a) केम् के प्राणिनः रक्षणीयाः?

प्रश्न – 3. निर्देशानुसारं उत्तरत –

a) अनुच्छेदात् द्वे अव्ययपदे लिखत –

b) विच्छेदं कुरुत –

i) पर्यावरणरक्षमपि

ii) जलचराश्चापि

II. प्रकृति–प्रत्ययान् पृथकं कृत्वा लिखत –

a) मिलित्वा

b) कर्तुम्

c) रक्षितम्

d) जातः

e) रक्षितः

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

पाठ - 12

वाङ्मनः प्राणस्वरुपपम्

प्रश्न – 1. घटनाक्रमानुसारं वाक्यान् पुनः लिखत –

a) श्वेतकेतु वाण्याम् विषये प्रश्नं पृच्छति।

b) आरुणिः श्वेतकेतोः शंकायाः समाधानं करोति।

c) आरुणिः श्वेतकेतुम् दीर्घायु भवितुम् आशीर्वाद यच्छति।

d) श्वेककेतुः किमपि प्रष्टुम् इच्छति।

e) श्वेतकेतुः अवगच्छति मनः किम् भवति।

प्रश्न – 2. प्रश्न निर्माणं कुरुत –

a) मनः अन्नमयं भवति।

b) प्राणः आपोमयः भवति।

c) यथा दध्नः सर्पि जायते, तथैव अन्नात् मनः भवति।

d) अहं गुरुं प्रणयामि।

e) मानवानां चेतांसि समृद्धानि भवन्ति।

प्रश्न – 3. पाठ्य् अधिकृत्य वार्तालापं पूरयत।

व्योमः – किञ्चित् प्रष्टुम् इच्छामि।

सोमः – त्वम् किम् ....।

व्योमः – मनः किम् भवति?

सोमः – यः आशितस्य अन्नस्य ....।

व्योमः – प्राणः कः भवति?

सोमः – दः पीवानाम् अपां ....।

व्योमः – सम्यक् अवगतम्। धन्यवाद सोम।

सोमः – प्रसन्नो ऽस्मि।

SANSKRITI THE CIVIL SERVICES SCHOOL

अभ्यास प्रपत्र
विषय – संस्कृत
कक्षा–नौ

प्रश्न 1 गद्यांश्म पठित्वा प्रश्नान् उत्तरतः– **5**

विश्वामित्रः एकः क्षत्रियः नृपः आसीत्। तस्य बलेन सर्वे भयभीताः भवन्ति स्म। एकदा सः मुनेः वशिष्ठस्य आश्रमम् अगच्छत्। मुनिः तस्य अतीत सम्मानम् अकरोत्। आश्रमे विश्वामित्रः 'नन्दिनी' इति नाम्नः धेनुम् अपश्यत्। तस्याः रूपण् च दृष्ट्वा तस्य मनसि लोभः जागृतः अभवत्। सः वशिष्ठम् ताम् धेनुम् अयाचत् परम् वशिष्ठेन अस्वीकृतम्। तदा क्रोधवशात् विश्वामित्रः स्वसैनिकान् ताम् धेनुम् हर्तुम् आदिष्टवान्। वशिष्ठः निर्भयः भूत्वा अवदत्–"कोऽपि मम आज्ञाम् विना एनाम् स्प्रष्टुम् अपि न शक्नोति" इति। विश्वामित्रः वशिष्ठस्य आत्मबलं दृष्ट्वा विस्मितः अभवत्। सः अनायासं अवदत् " धिक् बलं, क्षत्रिय बलं, ब्रह्मतेजो बलं बलम्।" तत्पश्चात् विश्वामित्रः घोरतपस्यां कृत्वा ब्रह्मतेजं प्राप्नोत्।

क) एकपदेन उत्तरत– **1**

1 कस्य बलेन सर्वे भयभीताः भवन्ति स्म?

2 विश्वामित्रः वशिष्ठम् काम् अयाचत्?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत– **1**

1 विस्मितः भूत्वा विश्वामित्रः किम् अवदत्?

ग) निर्देशानुसारं उत्तरत– **2**

1 'आदिष्टवान्' इति क्रियापदस्य किम् कर्तृपदम् प्रयुक्तम्?

2 'क्षत्रियः नृपः' अनयोः पदयोः विशेष्यपदम् किम् अस्ति?

घ) अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत? **1**

SANSKRITI
THE CIVIL SERVICES SCHOOL

प्रश्न 2 दीपावली पर्वणः अवसरे मित्रं गृहे निमन्त्रयितुम् अधोलिखितपत्रे मंजूषातः पदानि चित्वा रिक्त स्थानपूर्तिं कुरुत– **5**

अमृतसरतः
प्रिय मित्रा गोविन्द!

स्प्रेम 1

अत्र कुशलं तत्राप्यस्तु। आगामिमासे मम .... 2 सम्पन्नतां प्रयाति। तदनन्तरं च .... 3 भविष्यन्ति। एतेषु दिनेषु .... 4 दीपावली समापतति, तदा अस्य नगरस्य .... 5 विशिष्टैव भवति। सुवर्णमन्दिरं नानावर्णोपेतैः विद्युद्दीप–पङ्क्तिभिः .... 6। दीपालंकृतस्य सुवर्णमन्दिरस्य प्रतिबिम्बं यदा सरसि समापतति, तदा अद्भुतं .... 7 दृश्यं जायते। एतदवसरे त्वया अत्र नूनं .... 8। अहं त्वां सर्वाणि .... 9 दर्शयिष्यामि। माता–पितृ–चरणेषु प्रणामांजलिः।

तव .... 10 सखा
नचिकेता

अभिन्नहृदयः नमो–नम, दर्शनीयस्थानानि, परीक्षा, समागन्तव्यम्, अवकाशदिनानि, नयनाभिरामम्, सुशोभते, शोभा, प्रकाशपर्व।

प्रश्न 3 'जलसंरक्षणम्' इति विषयम् अधिकृत्य मन्जूषापद सहाय्येन संस्कृतेन चत्वारि संस्कृतवाक्यान् लिखित– **5**

मंजूषा–जीवनम्, प्राण संचार, जलम्, असम्भवम्, क्षेत्राणाम्, अन्नानि,
विना, जीवनशक्तिः, सिंचनम्, फलानि, सर्वजीवेभ्यः, उत्पन्नानि

अथवा

मंजूषायाम् प्रदत्तशब्दानाम् सहायतया चित्रं दृष्ट्वा पंचवाक्यान् रचयत–

THE CIVIL SERVICES SCHOOL

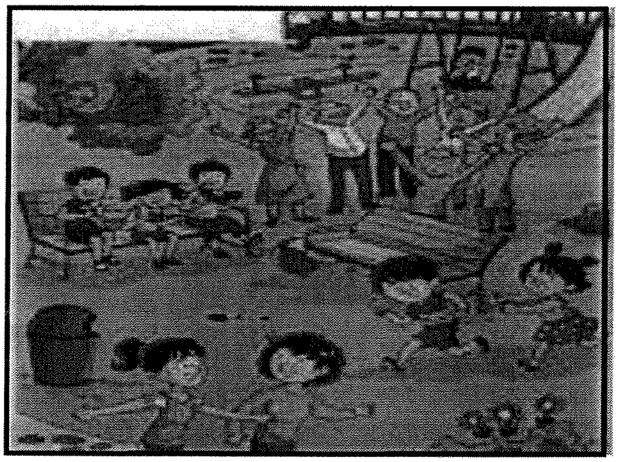

उद्यानस्य, जनाः, परितः,
हरितिमा, अनेके जनाः,
व्यायामम्, तिष्ठन्ति, कुर्वन्ति,
पाषणानि, अपि, दृश्यते, पुष्पाणि,
खगः, धावन्ति, उड्डयन्ति।

प्रश्न 4 **निम्नवाक्यान् संस्कृतभाषायाम् अनुवादं क्रियताम्–** **5**

1. तुम दोनों इस चित्र को देखो।
2. मुझे प्रतिदिन दूध पीना चाहिए।
3. वे सब गंगास्नान के लिए गए।
4. वे सब पिता को नमस्कार करेंगे।
5. नगर के बाहर उत्सव होता है।

प्रश्न 5 **गद्यांश पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–**

(मल्लिका मोदकानि रचयन्ती मन्दस्वरेण शिवस्तुतिं करोति)
(ततः प्रविशति मोदकगन्धम् अनुभवन् प्रसन्नमा चन्दनः।)

चन्दनः अहा! सुगन्धस्तु मनोहरः (विलोक्य) अये मोदकानि रचयन्ते?
(प्रसन्नः भूत्वा) आस्वादयामि तावत्। (मोदकं गृहीतुमिच्छति)

मल्लिका (सक्रोधम्) विरम। विरम। मा स्पृश! एतानि मोदकानि।

चन्दनः किमथं क्रुध्यसि! तव हस्तनिर्मितानि मोदकानि दृष्ट्वा अहं जिह्वालोलुपतां नियत्रयितुम् अक्षमः अस्मि, किम् न जानासि त्वमिदम्?

मल्लिका सम्यग् जानामि नाथ! परम् एतानि मोदकानि पूजानिमित्तानि सन्ति।

चन्दनः तर्हि, शीघ्रमेव पूजनं सम्पादय। प्रसांद च देहि।

मल्लिका भो! अत्र पूजनं न भविष्यति। अहं स्वसखिभिः सह श्वः प्रातः काशीविश्वनाथमन्दिरं प्रति गमिष्यामि, तत्र गंगास्नानं धर्मयात्राम् च वयं करिष्यामः।

चन्दनः सखिभिः सह! न माया सह! (विषादं नाटयति)

क एकपदेन उत्तरत – 1

1 चन्दनः कानि आस्वादयितुम् इच्छति?

2 मल्लिका धर्मयात्रायै कुत्र गमिष्यति?

ख पूर्णवाक्येन उत्तरत– 1

1 मल्लिका किम् करोति स्म?

ग निर्देशानुसारं उत्तरत – 3

1 'प्रविशति' इति क्रियायाः अनुच्छेदे कर्तृपदं किम्?

2 'हस्तनिर्मितानि मोदकानि' अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

3 'सायम्' अस्य पदस्य विलोमपदं अनुच्छेदे किम् प्रयुक्तम्?

प्रश्न 6 दिए गये शब्दों की सहायता से चित्र वर्णन 5 वाक्यों में कीजिए:– 5

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमेति च याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः।।

क एकपदेन उत्तरत – 1

1 जीवने किम् आगच्छति गच्छति च?

2 वित्ततः क्षीणः नरः कीदृशः भवति?

ख पूर्णवाक्येन उत्तरत– 1

1 मनुष्यः कदा अक्षीणः एव तिष्ठति?

ग भाषिकार्यम् – 3

1 'अक्षीणः' कस्य पदस्य विशेषणपदं अस्ति?

क. यत्नेन ख. संरक्षेद्
ग. वित्ततः घ. च

2 'आयाति' अस्य पदस्य विलोमपदं श्लोकात् चित्वा लिखत?

क. वित्ततः ख. क्षीणः
ग. हतः घ. याति

3 'प्रयत्नेन' अस्य पदस्य पर्यायपदं श्लोकात् चित्वा लिखत?

क. संरक्षेत् ख. अक्षीणो
ग. यत्नेन घ. वित्ततः

संस्कृति विद्यालय
डा. एस. राधाकृष्णन मार्ग,
नई दिल्ली।

2020– 21
वार्षिक पाठ्यक्रम
कक्षा-दशम्
विषय संस्कृत

मार्च : कक्षा नौ में किए गए व्याकरण कार्यो की पुनरावृत्ति।

पाठ्यपुस्तक शेमुषी से

पाठ–2 बुद्धिर्बलवती सदा

समास – अव्ययी भाव एवं तत्पुरूष

अप्रैल : पाठ्यपुस्तक से पाठ–6 सुभाषितानि

स्वर संधि – दीर्घ, गुण, वृद्धि

समास – बहुव्रीहि, द्वन्द्व

प्रत्यय – मतुप्, इन्, ठक्

मई : पाठ्यपुस्तक से पाठ – 4 शिशुलालनम्

पाठ – 7 सौहार्दं प्रकृते शोभा

समास–विभक्ति, नञ्, उपपद

विसर्ग सन्धि

जुलाई : पाठ्यपुस्तक से पाठ – 3 व्यायामः सदा पथ्यः

पाठ – 5 जननी तुल्य वत्सला

व्यंजन सन्धि

पाठ–9 सूक्तयः